

“מצווה גדולה לספר”

מתוך “ליקוטי שמואל”

מלקט ועורך ש. אייזיקוביץ

eisikovits1@gmail.com

מצווה גדולה לספר כל זה

ד"ר ליאור אלפרוביץ היסטוריון, עוסק בחקר השואה

אופייה ההיסטורי חסר התקדים של השואה מחייב לזכור אותה. הציבור החרדי בישראל, אשר הוקם על חורבות יהדות אירופה, הזניח את משימת הנצחת השואה. בוגר החינוך החרדי אינו מקבל ידע מסודר על השואה, ואין לו משנה סדורה באשר למשמעותה. הדרך ליצוק משמעות לשואה היא באמצעות הנצחה בשיטה היהודית המסורתית, בטקס ובאמירה בקול. הגיע הזמן שהידות החרדית תיקח על עצמה את משימה זו ותיצוק תוכן יהודי מקורי למוסדות ויום הנצחת השואה.

אבקש לפתוח את דברי באנקדוטה פרטית. ביום הזיכרון לשואה ולגבורה שחל בשנה שעברה נשאלתי על ידי ידיד חרדי: "האם יום השואה יש לו משמעות 'מצד עצמו' או הוא סתם יום שקבעו הציונים?" בבסיסו של הניסוח זיהיתי מבוכה, שלדעתי מאפיינת את הציבור החרדי בכללותו. הציבור החרדי נעדר התייחסות שיטתית וברורה כלפי המאורע ההיסטורי חסר התקדים שאחראי במידה רבה לעיצוב קיומו הוא – השואה.

שורשיה של המבוכה נעוצים בוויכוח אידאולוגי על ההתייחסות הערכית הראויה לשואה. בהשקפה החרדית קיימת התנגדות נחרצת לאתוס הגבורה היהודית בתור מייצג של זיכרון השואה. הביטוי המובהק של אתוס זה הוא הקמת מדינת ישראל. לפחות עד אמצע שנות ה-60 של המאה ה-20, היה יום השואה המייצג המרכזי של ערך הגבורה, במיוחד הלוחמת, במרחב הציבורי הישראלי.

האדם החרדי סקרן לדעת על אודות השואה. הוא נחשף אליה במגוון רחב של ערוצים; הוא קורא סיפורים שהשואה מצויה ברקע עלילתם ושומע אינספור אזכורים שלה בסביבתו הקרובה. לצד זאת, בוגר ממוצע של מערכת החינוך החרדית לא נחשף מעולם להנצחה או ללמידה שיטתית ומחייבת של השואה. הוא לא למד את תולדותיה במסגרת תכנית הלימודים, והידע שלו מתבסס על אנקדוטות מסוג מסוים; וכן, הוא מעולם לא חווה את ההנצחה השנתית הטקסית שלה.

וביום השואה, כשהמרחב הציבורי הישראלי משופע בסרטים, בתכניות רדיו ובכתבות בעיתונות הכתובה והאלקטרונית על השואה ועל ניצוליה, נדרש האדם החרדי לשאלת

מחויבותו כלפי הנצחת השואה. האם, כאמור, היא בעלת ערך עבורו בשל אופייה ההיסטורי, או שמא מדובר בגחמה ציונית?

המציאות ההיסטורית מלמדת שהחברה החילונית קבעה את אופני הנצחת השואה, ואגב זאת את אופייה. היא העדיפה לצמצם את הממד הדתי שלה ולהעצים את אתוס הגבורה הלוחמת, החילונית. מסיבה זו, במשך כל השנים נמנע הציבור החרדי במודע ובמפגן ליטול בה חלק. עם זאת, נדמה שכיום בשלה החברה החרדית להנצחה שיטתית יותר של השואה. היא זקוקה להנצחה ולהוראה שייצקו בזיכרון הציבורי משמעות לשואה, והחיכוך ההולך וגובר עם החברה הכללית רק מגביר צורך זה. דא עקא, ניצול ההזדמנות שמציע לוח השנה הישראלי פירושו הסכמה עם הערכים שנקבעו בהתאם לפריזמת הגבורה הלוחמנית. הסכמה, גם אם עקיפה, שעלולה לעורר באדם החרדי תחושת בגידה בערכים חברתיים עמוקים.

בבסיס הדיון מצויה ההנחה שהחברה החרדית מתקשה לראות בשואה מופע היסטורי חסר תקדים המחייב התייחסות דתית מיוחדת. היא זוכרת ומזכירה את השואה, אך לא בתור מאורע בעל אופי חריג בהקשר של תולדות עם ישראל. הקיום במדינת ישראל, שהחרדים הם כבר דור שלישי ורביעי בו, אינו מאפשר את המשך ההתעלמות והניכור המאפיינים את היחס של החרדים כלפי הנצחת השואה הממלכתית. ממדיה ואופייה חסרי התקדים מעלים תהייה על נפקדותה של השואה מרשימת האירועים הטרגיים שהמסורת היהודית מציינת. תהייה זו מתעצמת במיוחד בשל הידלדלות ציבור ניצולי השואה, שמעלה אתגר מקביל של הנצחה.

במסה זו אבקש לתאר את הסיבות להעדר הנצחת שואה שיטתית בציבור החרדי, ולהצביע על האופן שבו ניתן יהיה לייסד אותה. במהלך הדברים אציג את הוויכוח האידאולוגי וההלכתי שהתקיים בקהילה החרדית בקשר להנצחת השואה, בעת המפגש עם המציאות הרווחת בראשית שנותיה של המדינה. אתייחס לסוגיית המחויבות להנציח את השואה באופן ייחודי ומובחן; לא אתייחס לשאלות האמוניות העולות מהתרחשותה, שאינן נוגעות ישירות לעניין. לאחר מכן אנסה להציג פתרון היוצא מההנחה כי ניתן ליצוק תוכן חדש ליום השואה ולהפוך אותו למועד בעל משמעות גם לחברה החרדית, על אף שבבסיסו ערכים

הזרים להשקפתה. טענתי היא שברבות השנים נפרצו הגבולות הצרים שאפיינו את יום השואה, והיום הוא בעיקר מסגרת המאפשרת לכל מי שחפץ לטול חלק בהנצחת השואה.

הצעתי אינה רק הזמנה לציבור החרדי להיות שותפים למעשה ההנצחה הקיים, היא גם חיוב לשאת ולתת בדבר נחיצותה ולבחון את מקומו בתהליך עיצובה. הציבור החרדי מביא עמו את שיטות ההנצחה היהודיות המסורתיות, שבמבחן המציאות הוכיחו את יעילותן. תפקיד זה מחייב אותו לעמוד מול השואה ולענות: מה אנו עושים כדי שהיא לא תישכח?

ידיעה, תודעה, הנצחה: מבוא מתודולוגי

בראשית הדיון אבקש לעמוד על ההבדלים שבין שלושה מונחים: **ידיעה, תודעה והנצחה**. ההבחנה בין מונחים אלה תסייע להבין במה שונה האופן שבו החברה החרדית מתמודדת עם שאלת הנצחת השואה מהאופנים שבהם פועלת החברה הישראלית.

"ידיעה היסטורית" פירושה ההכרה הציבורית המשותפת בהתרחשותה של תופעה (או אירוע) או בקיומו של אדם בעבר. ידיעת השואה בתור תופעה היסטורית קוהרנטית מבוססת על לימוד היסטורי של האישים, המאורעות והתהליכים המרכיבים אותה. ידע זה נקנה בדרך כלל על ידי הוראה מסודרת ושיטתית, באמצעות ספרי לימוד המיועדים לכך, ולא באמצעות סיפורים ואנקדוטות. ידיעת השואה מבוססת על הכרה של הפרטים ההיסטוריים העיקריים: מתי החלו הסנקציות נגד היהודים, מי היה האחראי להן, מה היו סיבותיו, מה היה גורלם של יהודי המדינות השונות, לשם מה הוקמו הגטאות, מהו ההבדל בין מחנות עבודה בכפיה למחנות השמדה, וכיוצא באלה. הידיעה היא הצבת ההתרחשות ההיסטורית בתור מאורע ייחודי ומובחן. באשר לשואה, מדובר בהכרה בכך שהיא אירוע היסטורי ייחודי וחסר תקדים.

"תודעה היסטורית" פירושה התייחסות נורמטיבית משותפת של ציבור מסוים למאורע הידוע לו. בנוגע לכיבוש יהודה בידי רומא, התודעה ההיסטורית היא התייחסות למאורע בתור "החורבן". בנוגע לשואה, הכוונה לאפיון המאורע ההיסטורי מבחינה ערכית ולגזירת לקח אקטואלי ממנו. האחראים לעיצוב תודעת השואה רבים ושונים, והם פועלים במספר מישורים, בהם: פוליטיקה, פובליציסטיקה, אמנות ומחקר אקדמי. בהקשר של השואה, תהיה זו לדוגמה הדגשת ערך הגבורה הלוחמת בחברה הישראלית בתור לקח מן

האירועים. דוגמה אחרת עשויה להיות "קידוש ה'" ומסירות הנפש על יהדותך, או, לחילופין, כינון תודעת רדיפה והיותנו "כבשה בין שבעים זאבים". תודעה מתבססת על גורמים רבים, מהם סיפוריים, מהם הידיעה ההיסטורית דלעיל, ומהם ההנצחה דלקמן.

"הנצחה" פירושה כינון מנגנונים טקסיים ומפעלים מונומנטליים שתכליתם אזכור אירועי העבר. ההנצחה של חורבן בתי המקדש נעשית באמצעות ד' הצומות, מנהגי האבלות וקריאת מגילת איכה והקינוח. ההנצחה של השואה נעשית באמצעות אנדרטאות, מוזיאונים וטקסי יום השואה. חשוב לציין כי מנגנוני ההנצחה מעוצבים ברוח התודעה ההיסטורית. דהיינו, האופן שבו העבר מוצג, מבטא למעשה את תפיסת החברה בהווה כלפי מאורעות העבר.

לפנינו אם כן שלושה רבדים המרכיבים את האופן שבו ציבור מתייחס בהווה כלפי מאורעות העבר. הראשון הוא עצם ההכרה בחשיבות המאורע, ובהיותו ראוי להתייחסות מיוחדת; השני הוא יישום החשיבות של המאורע באמצעות גזירת ערכים אקטואליים; השלישי הוא ייצוגם הציבורי של אותם ערכים נבחרים.

מעמדם של שלושת רבדי הזיכרון בחברה החרדית לוקה בחסר. כך, אופייה של ידיעת שואה תלוי במספר גורמים. ראשית, במערכת החינוך. בחינוך החרדי יש הבדל בין מערכת החינוך של הבנים לשל הבנות. הבנות זוכות למספר שעות לימוד תולדות עם ישראל במסגרת הלימודים בבית הספר היסודי והעל יסודי, וחלק מועט מהם מוקדש ללימוד השואה. לעומתן, הבנים אינם מקבלים במהלך מסלול הלימודים שום ידע שיטתי רציני על השואה. את הידע ההיסטורי על השואה נדרש התלמיד החרדי לרכוש בעצמו. לצד כל ידע היסטורי אחר, החינוך החרדי מותיר את ידיעת השואה של הגבר החרדי למידת הסקרנות האישית שלו ולמאמץ שאותו הוא מוכן להשקיע בשעות הפנאי.

היות שתודעת השואה תלויה במידה רבה בידיעת השואה ובהנצחתה, הרי שגם כאן המציאות מורכבת. העדר עיסוק שיטתי של החברה החרדית בנושא השואה, העומד בניגוד לעיסוקה של שאר החברה הישראלית בנושא, מעורר שאלה ומחייב הסבר. מלבד זאת,

מכיוון שהחברה החרדית אינה עושה כל פעולה פומבית להנצחת השואה, נוצר חלל בתודעה ההיסטורית שלה.

עם זאת, ראוי לציין כי בימינו אנו אפשר לזהות שינוי עמוק בתודעת השואה בקרב החברה החרדית. הוא בא לידי ביטוי בדמות עיסוק ספרותי ופובליציסטי הולך וגובר. בין ספרי הקומיקס הפופולריים אפשר למצוא ספרים העוסקים בתיאור של מחנות ההשמדה הנאציים או מתארים את לכידתם של פושעי מלחמה נאציים, דוגמת אייכמן. גם העיתונות מקדישה לשואה לא מעט תשומת לב, בעיקר בכתבות מגזין הסוקרות אירועים או אישים משמעותיים בתולדות השואה לצד ראיונות עם ניצולים. למותר לציין שתכני השואה העולים בחברה החרדית הם בעלי אוריינטציה חרדית או דתית מובהקת. דוגמה אחרונה בהקשר זה מספקת סדרת הספרים הפופולרית "שבת טיש", המציינת במסגרת פירוט האירועים ההיסטוריים שמועדם חל באותו שבוע, גם אירועים נבחרים מקורות השואה.

התמונה המשתקפת מהתפתחותה של תודעת השואה החרדית בהחלט מעודדת, אך נראה שהיא טרם הגיעה להבשלה בצורת כינון הנצחת שואה בעלת אופי רציני ומחייב. הנצחה פרטית אמנם מצויה בשפע, כולל ספרי זיכרונות, מצבות ואירועי יארצייט, או ציון ימי הצלה קיימים ובהיקף נכבד; אך הנצחה ציבורית ומחייבת נעדרת לגמרי.

לסיכום, האדם החרדי ער לתודעת השואה המתפתחת. הוא קורא את העיתונים והספרות ונתקל במודעות על מסעות לקברי צדיקים המשלבים ביקור במחנות ההשמדה. עם זאת, כל אלו נשמרים במרחב פרטי, וולונטרי לגמרי. המפגש עם החברה הכללית מעורר בו רצון להנציח את השואה, אך גם חשש מפני סטייה מההתייחסות החרדית המקובלת לנושא. בפרקים הבאים אבקש לעמוד על הצורך בהנצחת-שואה חרדית ציבורית ראויה ושיטתית. אך קודם לכן, כמה מילים על חובת הזיכרון ביהדות ועל האופנים שבהם היא עושה זאת.

חובת הזיכרון בהלכה

מצות הזיכרון היא אחד מעמודי התווך של היהדות. הדרישה לזכירה עומדת בבסיס כינון זהותו של עם ישראל, ואנו מצוים עליה בתורה ועל ידי הנביאים. חובת הזכירה בולטת במיוחד ביחס לשני אירועים: יציאת מצרים ומחיית זכר עמלק.

הקשר בין שני אירועים אלה ברור. הראשון מבטא את הפיכת ישראל מהמון של עבדים לעם בעל דרך חיים מיוחדת, שהתעצבה במעמד הר סיני. השני מבטא את ההתנגדות לייחוד של ישראל. ואכן אנו מוצאים כי חובת הזיכרון של יציאת מצרים מופיעה במעמד הר סיני בדרישה לשמור את השבת. לצד זה, ישראל חויבו לזכור גם את מעשה עמלק "אשר קרך בדרך ויזנב בך כל הנחשלים אחריך".

התורה רואה חשיבות עליונה בזכירת ימות עולם, ובהבנה של המאורעות העוברים עלינו. בפרשת האזינו אומרת התורה: "זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור, שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך. "כן קבעו חז"ל ימים וטקסים לזיכרון סביב המאורעות המרכזיים שעיצבו את עמנו: ד' צומות, פורים, חנוכה, ובעבר מגילת תענית שציינה מאורעות רבים סביב לוח השנה.

חוסר הנכונות של העם לזכור את האירועים המכוננים שלו מוביל בסופו לנתק ולייאוש עמוק, כפי שעולה מנבואת האזינו. הערך של הזיכרון הוא יכולתו ליצור רצף המעניק תמונה רחבה על גורלו של עם ישראל. הזיכרון ממקם את המאורע הקונקרטי בתוך זרם ההיסטוריה היהודית, מתוך תקווה לעתיד טוב ולגאולה שלמה.

הד לגישה זו נמצא בפתיחה לספרו של הרב מנשה קליין מאונגוואר זצ"ל, ניצול מחנות אושוויץ ובוכנוואלד, הוא מגולל בה את סיפור נס הצלתו הפרטית. בדבריו מבקש הרב מאונגוואר לעשות מעשה שתכליתו הצבת השואה במקום ראוי בתוך רצף התודעה ההיסטורית של העם היהודי. הדבר נעשה מתוך הכרה שיש בכך כדי לחזק את האמונה בצדקת מעשי ה' ובגאולת ישראל. את המחשבה הזו הוא משתית על דברי החת"ם סופר שהסביר כי הוא מרבה לקרוא על קורות ישראל בגלות, שכן מקורות העבר ילמד ישראל על הטוב שעתיד לבוא. הוא כותב: "והנה יש הטוענים שאין ראוי לדבר מדברים אלו שהייתה גזרה מן השמים, ועוד טענות ודברים כאלו. אבל האמת שאדרבא מצוה גדולה לספר כל זה מכמה טעמים, והתועלת בזה גדולה עד למאד."

בהמשך הוא מונה חמש סיבות לזיכרון, לבד מהחובה האישית לפרסם את נס הצלתו הפרטית. א. להזכיר ימי הרעה בעת שמחה כדי להודות לה' על הטובה; ב. כדי לדעת להתכונן לימי רעה העלולים להגיע בעתיד; ג. להתרחק מחוקות הגויים ומדרכיהם; ד. לקיים את מצות זכירת עמלק; ה. ללמוד על מסירות הנפש של היהודים. כל אלו הן סיבות בעלות אופי דתי-הלכתי מובהק.

את סיפורו האישי הוא מתעד בנוסח המזכיר את סיפור מגילת אסתר: "ויהי בימי היטלר הרשע צורר היהודים, הרודן והמושל במדינת גרמניה [אשר] בקש להשמיד, להרוג ולאבד את כל היהודים. " הרב קליין רואה בשואה מעשה חסר תקדים, המשתווה רק למה שכמעט קרה ליהודים בימי מרדכי ואסתר. את זאת הוא מבטא בשלל ביטויים, כגון תאור השיטות שבהן נרצחו היהודים: "אשר לא נשמעו כמותם תחת כיפת השמים מאז בריאת שמים וארץ".

לדעת הרב קליין, יש צורך לזכור משום שלזיכרון יש ערך בזכות עצמו. דהיינו, בעצם פעולת הזכירה של המאורע ההיסטורי גלומים ערכים דתיים וחינוכיים. עבור הרב קליין זהו לב העניין. כלומר, השואה היא מאורע המשקף רצון כללי להפטר מנוכחותו של עם ישראל בעולם, לא רק הפיזית, אלא אף הרעיונית. קיומו של עם ישראל מבוסס על נאמנות לברית שנחתמה בסיני. מכאן, שהנצחת השואה מגלמת בתוכה תזכורת תמידית לתכלית זו.

אופני הזיכרון בעולם היהודי

בשני אופנים נשמר הזיכרון היסטורי בתודעה הציבורית של עם ישראל, כפי שמבחין ההיסטוריון ואיש ההגות יוסף חיים ירושלמי, והם: "הטקס והאמירה בקול". לאופני זיכרון אלו לא ההיסטוריון אחראי אלא ההלכה. לא תיאוריו של יוספוס פלביוס את המצור על ירושלים הם שכוננו את האבל על חורבן הבית, אלא קביעתם של חז"ל כיצד לבטא את הטרגדיה ברצף הזמן ובטקסי החיים הקטנים.

במסכת בבא בתרא מצוינות תקנות שונות שנתקנו לצורך זכירת החורבן:

כך אמרו חכמים סד אדם את ביתו בסיד ומשייר בו דבר מועט וכמה, אמר רב יוסף אמה על אמה, אמר רב חסדא כנגד הפתח. עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר דבר מועט, מאי היא אמר רב פפא כסא דהרסנא. עושה אשה כל תכשיטיה ומשיירת דבר מועט, מאי היא, אמר רב בת צדעא שנאמר אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני תדבק לשוני לחכי וגו', מאי על ראש שמחתי, אמר רב יצחק זה אפר מקלה שבראש חתנים, א"ל רב פפא לאביי היכא מנח לה במקום תפילין שנאמר (ישעיהו סא, ג) לשום לאבלי ציון לתת להם פאר תחת אפר.

ניתן לראות שאמצעי הזיכרון שחז"ל בוחרים הם פעולות טקסיות המקובעות בתור הלכה, מתוך רגישות לבחור פעולות שיישארו לדורות.

מתוך גישה זו, ברבות השנים קיבל האבל על החורבן את הסגנון המוכר לנו היום: טקסים הכוללים צום, מנהגי אבלות ואמירה בקול של מגילת איכה והקינות. האבל על החורבן גובש על ידי ההלכה לחלק מהזיכרון של העם היהודי. במילים אחרות, העם היהודי זוכר את החורבן באמצעות הנצחה טקסית ואמירה בקול, ולא באמצעות תיעוד היסטורי יבש.

נמצא אפוא שרעיון ההנצחה, לא רק שאינו זר למסורת היהודית, אלא הוא האופן העיקרי שבו העם היהודי זוכר.

השואה – מאורע היסטורי חסר תקדים

כאמור, התורה מחייבת אותנו לזכור את האירועים המעצבים שלנו, שבכללם, הניסיון להתנגד לקיומו של העם היהודי ולבטל את ייחודו. עם זאת, לצד המאורעות המכוננים הברורים של עם ישראל, קרו עוד דברים רבים במהלך ההיסטוריה היהודית. מכאן ברור הצורך בבחירה בררנית במיוחד של המאורעות שעליהם להיחקק בזיכרון של עם ישראל. החובה לזכור את השואה נשענת על ההנחה שהיא מאורע יוצא דופן בתולדות עם ישראל.

ואכן, כמה וכמה רבנים אשר ניסו לנסח את מאפייניה ההיסטוריים של השואה, היו ערים לאופייה חסר התקדים. הרב קלמן קלונימוס שפירא, האדמו"ר מפיאסצנה, ראה בהיטלר את מי שהכריז שמד לא רק על היהודים אלא על עצם קיומו של העם היהודי:

השונא ישראל הראשון, פרעה, על התינוקות של ישראל התנפל [...] וכמו שלדאבון לבנו רואים גם עתה, שעל כל האכזריות והרציחות האיומות הנשפכות עלינו בית ישראל, האכזריות והרציחות על הבנים והבנות הקטנים עולות עליהן, אוי מה היה לנו.

האדמו"ר מפיאסצנה מבין כי המאבק של היטלר אינו מאבק מקומי נגד יהודי פולין הנתונים תחת הכיבוש הנאצי, אלא מלחמה שהוכרזה נגד נצחיות ישראל המתגלמת בילדים, קרי בהמשכיות הפיזית של העם. אלא שבפרפרזה לכתוב בהגדה, פרעה גזר רק על התינוקות הזכרים והיטלר גזר על כולם. התינוקות, הבנים והבנות.

השוואה לפרעה ואף להמן מופיעה גם אצל הרב שלמה זלמן אהרנרייך מהעיר שימלוי שבחבל טרנסילבניה, באחת מדרשותיו:

שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו אלא שהקב"ה מצילנו מידם, כמו שהיה בפרעה ובהמן. ובעת שעזר לנו הקב"ה והשונא ישראל נכרת מן העולם ויש לו מפלה, אז מתקדש שם שמים, כי יש קידוש השם גדול בעולם. [...] אמנם לפעמים רשעות השונא כל כך גדול עד שאינו כדאי ואינו ראוי שיהיה על ידו קידוש השם, כי הוא רשע מרושע, ואין לו זכיה זו שיגרום הוא שיהיה על ידו קידוש שמו הגדול בעולם.

גם כאן ההשוואה ברורה. הן פרעה והן המן מייצגים את הרצון להכחיד את קיומו של העם היהודי. אלא שנראה שצוק העתים היה כה גדול, שמול הייאוש שהוא הוליד, הזדקק הרב אהרנרייך להסביר מדוע הייסורים כה ממושכים, ואפילו נדמה שהם נוראים יותר מאלו שחוו בני ישראל במצרים או היהודים בפרס. הוא טוען כי למעשה מדובר במציאות חסרת תקדים בהיסטוריה היהודית, שביטויה מגולם ברשעותו של הצורר. כך, בניגוד לרשעותם של פרעה והמן, רשעותו של היטלר, ובמובן זה גם של המשטר הנאצי, היא כה תהומית ועמוקה שבעטיה נמנעה ממנו הזכות לנחול מפלה שעל ידה יתקדש שם ה' בעולם.

מדוגמאות אלו עולה אפוא המסקנה כי בזמן אמת היה לרבנים רבים ברור כי הם ניצבים בפני מציאות חסרת תקדים מבחינת הסבל שהם חווים. אך לא הסבל הוא העומד במוקד העניין, אלא הגורם לו. כלומר, ההכרה של היהודי הפרטי כי המנגנון הנאצי הוא בגדר

תופעה חדשה. במובן זה שהמניע שלו שונה משל מבצעי הפוגרומים, הגירושים והגזרות שחווה העם היהודי מאז חורבן בית שני.

דוגמה אחרונה בהקשר זה נמצא אצל הרב יעקב אביגדור שכיהן כרב בדרוהביטש ובוריסלב שבגליציה, ובעצמו ניצול המחנות פלאשוב ובוכנוואלד, שהעיד:

זכורני, שבעת שעלתה בבית דין שלי השאלה, ששאלו הרבה חרדים, אם מותר להם לקחת תעודות נוצרים, ולהתחבא בתור נוצרים, וכמו כן באו נערות מישראל ושאלו, אם מותר להן להתחבא בבית נוצרים, והייתה שאלה זו נוגעת ביסודי הדינים של יהרג ואל יעבור, בסרך עבודה זרה וגילוי עריות, וישבנו לא אחת שעות שלמות, על מדוכה זו, ובאמת על פי פשט ההלכה היה הדין קשה, אולם כולנו הרגשנו, שחיים אנו בתנאים אחרים לגמרי, ואין דין יהרג ואל יעבור, מתייחס כלל לתנאים כאלה שאנחנו היינו חיים בהם. דין יהרג ואל יעבור הוא, באם בא שונא ישראל ודורש מאיש ישראל לעבור על עבודה זרה, או על גילוי עריות, ואם לאו יהרוג אותו, אזי מחויב הישראל ליהרג ולא לעשות רצון השונא, ובשעת השמד אף גזרת ערקתא דמסאני היה אסור לקבל מן השונא, אבל אצלנו היה אחרת לגמרי. הגרמנים בשום אופן לא רצו שייקחו היהודים תעודות כאלה, ואסרו אף את השמד ממש בעונש מיתה.

אבחנותיו של הרב אביגדור מלמדות על אבחנתו את ייחודו של הזמן. שהרי אם לאורך כל ההיסטוריה הותירו שונאי ישראל ליהודים פתח מילוט בדמות המרת דת, לא כן הכובש הנאצי. הוא סתם אף את הפתח הזה ולמעשה הועיד לעם היהודי כליה מוחלטת.

דברים אלה מלמדים כי רבנים אשר חוו את השואה סברו כי לא מדובר בעוד רדיפה של העם היהודי, אלא באירוע יוצא דופן בתולדות ישראל. דברים אלה מזכירים את דברי הרב מאונגוואר, כי זהו מאורע יוצא מהגדר הרגיל של רדיפות הגלות, ועל כן הוא מחייב זיכרון מיוחד. מסיבה זו, אין להתפלא שמיד לאחר השואה התחילו ניסיונות לייסד הנצחה מסודרת של מאורעות השואה.

ראשיתה של הנצחת השואה בישראל

הרעיון של הנצחת השואה בחברה החרדית איננו חדש. לפני כמעט שישים שנה, ביום הזיכרון השנתי ל"שואה ומרד הגטאות" שחל בשנת תשי"ט, התפרסם בעיתון "המודיע", ביטאונה של "מפלגת אגודת ישראל", מאמר ובו הדברים הבאים:

יתכן שהגיע הזמן שהיהדות החרדית וביחוד גדולי התורה שבדורנו, אשר רובם ככולם הם עצמם פליטי חרב, שניצלו בדרך נס מן השואה, יחשבו על אמצעים להחדרת תודעת היגון והאבל וקביעת מסגרות וכללים להנצחתה בצורה ובתוכן יהודי מקורי ובמועד מתאים.

הדברים הללו לא נאמרו בחלל ריק, הם נקשרו לדיונים על חקיקת "חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה", שהסדיר את מטרת היום ואופיו הטקסי הראוי. לענף החסידי של "אגודת ישראל", הייתה זו הזדמנות להביע ביקורת על אופי ההנצחה הטקסי שכבר השתרש בארץ מאז נקבעה החלטת הממשלה בדבר "יום השואה ומרד הגטאות" בשנת 1951, ששמו בלבד מרמז על הפריזמה המרכזית שדרכה הונצחה השואה בישראל.

מול אתוס הגבורה שהציעה החילוניות הממלכתית, נדרשה הנצחה בעלת אופי יהודי

עבור הציבור החרדי, העמדה האידאולוגית שיצקו הגופים הציוניים ליום ההנצחה הממלכתי חייבה כינון חלופה חרדית. ראשית, נדרש מענה לניצולים חרדיים שחפצו להביע את יגונם. יתרה מזאת, היה בכך צורך חינוכי עבור הדורות הבאים. מול אתוס הגבורה שהציעה החילוניות הממלכתית, נדרשה הנצחה בעלת אופי יהודי, שתדגיש את הממדים הרוחניים של העמידה היהודית בשואה. הציבור החרדי היה זקוק לחלופה אידאולוגית ללקח הציוני מהשואה שהתגלם בביטוי "משואה לתקומה".

רעיון ההנצחה הציוני עלה עוד במהלך השואה עצמה. היוזם היה מרדכי שנהבי, חבר קיבוץ בית אלפא שלדבריו חווה חוויה מיסטית באוגוסט 1942, ובמהלכה נגלתה לעיניו שיירה של יהודים הנרצחים באירופה: "מיליונים הולכים ומצבות על שכמיהם ופניהם ציונה."

חוויה זו הותירה בשנהבי רושם עז, ומאז אותו היום הקדיש עצמו לטובת הקמת אתר הנצחה לאומי לזכרם של יהודי אירופה הנרצחים. את הצעתו הרלוונטית להקמת "יד ושם לגולה

הנחרבת" פרסם שנהבי כשלושה שבועות לאחר כניעתה של גרמניה הנאצית. ההצעה הייתה מפורטת למדי, וכללה, לצד הרעיון של הקמת האתר, גם את הרכב אתרי ההנצחה, צורתם הארכיטקטונית והצעות למימון. מן הכותרת נמצא המקור לשמו של האתר כפי שהוא עתיד להיוודע ברבים: "יד ושם".

בפתיחת ההצעה מעלה שנהבי את הרעיון של הצבת אתוס הגבורה בבסיס הזיכרון. הוא מציע להציב את מרד גטו ורשה במרכז הנצחת השואה. "מרד ורשה – סמל גבורת אחינו ואחיותינו במלחמת הייאוש [...] מצבה נקים לגבורת ישראל זו, מצבה אשר תישא לעתיד את הד הרצון של העם לחיות ולהתקיים". מתוך כך הוא מציע כי "יום גטו ורשה", מועד פריצת המרד, ראוי שיוכרז "יום אבל וזכר הגבורה [...] אשר יאחד את העם כולו בזכרו את התקופה המרה ואת אשר ציוו לנו מורדי הגטאות". בדברים אלו, שזכו לתמיכה פוליטית וציבורית, ניכרת תרומתו המרכזית של שנהבי לעיצוב אופייה ההיסטורי של השואה. דהיינו, בהכרה כי סיפורם של המורדים ראוי שימשש פריזמה שדרכה תתעצב הנצחת השואה. זו אכן התממשה עם קביעת יום הנצחה ממלכתי לשואה, שהתקבלה ביום ה-12 באפריל 1951 בשם: "החלטה בדבר קביעת יום השואה ומרד הגטאות".

שלוש שנים מוקדם יותר, בדצמבר 1948, נקבע על ידי הרבנות הראשית לישראל יום זיכרון משלה, "יום הקדיש הכללי". הרבנות הראשית ביקשה לעשות את יום עשרה בטבת למועד שבו מציינים גם את מאורעות השואה. הסיבה ליזמה שנקטה הרבנות הראשית הייתה הצורך של ניצולים לציין באופן מסורתי את מות יקיריהם באמצעות אמירת קדיש. הרבנות הציעה אפוא יום מיוחד עבור אלו שלא ידעו את תאריך הירצחם של קרוביהם.

להחלטת הרבנות על קביעת תאריך נוסף היה גם ערך תודעתי, באשר היא חיברה למעשה בין חורבן הבית לשואה. המשמעות של הדבר היא כי השואה לא נתפסה מאורע החורג מסבלות החורבן והגלות שפקדו את עם ישראל. קו מחשבה זה יאפיין במיוחד כמה מגדולי ההלכה וההשקפה החרדיים, כפי שיובא להלן.

כאן נציין כי קיומם של שני מרחבי ההנצחה הללו, האמוני-מסורתי מחד גיסא, והחילוני-הרואי מאידך גיסא יצרו מתח, שבא לידי ביטוי בדיון בכנסת, במסגרת שאילתא שהגיש

חה"כ אהרן ציזלינג ממפ"ם לשר הדתות משה שפירא, בדבר קיומם של שני ימי זיכרון – האחד בי' בטבת, בקביעת הרבנות הראשית, והשני יום כ"ז בניסן בהחלטת הכנסת. מבחינת ציזלינג, קיומם של שני ימי זיכרון נפרדים עלול היה ליצור התנגשות בין שני נרטיבים סותרים לכאורה. כלומר, מקומו של המרד בגטו ורשה ובעקבותיו כל ממד הגבורה, עלולים היו להיטשטש במסגרת העיסוק בתכנים אחרים שהציע היום שקבעה הרבנות הראשית. בראש כל אלו עומדת פרשנות אחרת של הגבורה.

עם זאת, הוויכוח בין שתי העמדות מבטא לא רק את המחלוקת אלא גם את המשותף. הן "יום השואה" והן "יום הקדיש הכללי" נועדו לכונן הנצחה בעלת ממד לאומי. בשניהם מוטמעת התפיסה כי מוסדות המדינה הם הכלי המרכזי לכונן הנצחת שואה קולקטיבית, בעלת אופי המקובל על כל העם בישראל.

פולמוס הנצחת השואה בהשקפה החרדית

בהשקפה החרדית, המציאות שתוארה עוררה שתי שאלות. האחת, אידאולוגית באופייה, התייחסה לעצם הניסיון להנציח את השואה במסגרת הציונית-ממלכתית. השנייה, עיקרה דיון הלכתי בדבר האפשרות לכונן הנצחה של השואה.

הנצחת השואה בישראל, שברבות השנים קיבלה גם אופי צבאי בדמות מסדרי כבוד של חיילים, ספגה את ההתנגדות הגדולה ביותר דווקא מהקהילה היהודית בארה"ב. במאמר שפרסם ב Jewish Observer-כתב-העת באנגלית של "אגודת ישראל", מציג הרב יצחק הוטנר שני הסברים אידאולוגיים להתנגדות מצד החרדים. הראשון, ההשקפה החרדית אינה מקבלת את הקשר בין שואה לתקומה, המתגלם בין השאר בסמיכותו הכרונולוגית של יום הזיכרון לשואה ליום העצמאות. ההנצחה הממלכתית בישראל אישרה את הקמת המדינה דרך השואה. בזיכרון השואה הוטמע המסר הציוני, שאתו החברה החרדית אינה מזדהה. כיוצא בן, יום הזיכרון מדגיש את הגבורה הצבאית, בבחינת "כוחי ועוצם ידי", ומדחיק את הגבורה הרוחנית שביטאו יהודים שביקשו לשמור על אמונתם ולקיים את המצוות גם בתנאים הקשים ביותר.

לצד הסברים אלו, מוסיף הרב הוטנר הסבר בעל אופי הלכתי: יום הזיכרון שנקבע בחודש ניסן אינו מאפשר הנהגת מנהגי אבלות. את הבעיה האחרונה היה אפשר לכאורה לפתור באמצעות הזזת יום הזיכרון למועד אחר. אולם, הדברים מורכבים משום שהם נוגעים בשאלה יסודית עוד יותר: האם ראויים מנהגי הדור לקבוע מועד חדש בלוח השנה העברי?

כפי שכבר ראינו, קולות שונים נשמעו בקרב הציבור החרדי ביחס לאפשרות של מפעל הנצחת השואה. ואולם, הדעה שהתקבעה היא דעתו של מנהיג הציבור הליטאי החזון אי"ש, שהשיב בתוקף בשלילה. עם תום מלחמת העולם החלו צוות יזמות הנצחה שונות, כמו למשל זו של הרבנות הראשית, שבשנת תש"ו הציעה את י' בטבת בתור יום זיכרון לחורבן ולהשמדה, או הצעתו של ד"ר יום טוב לוינסקי את יום כ' בסיוון (שצוין כבר בקהילות אירופה בתור יום הזיכרון לגזרות בלוייש [1171] ומאוחר יותר לגזרות ת"ח-ת"ט). להצעות אלו הביע החזון אי"ש את התנגדותו החריפה. בתשובה שלו בנושא זה הוא כותב: "ואיך נעיז פנינו, דור שטוב לו השתיקה, להרהר כזאת, לקבוע דברים לדורות. "החזון אי"ש מעלה שני נימוקים להתנגדות. האחד, מעמדו הרוחני הירוד של הדור. השני, העדר סמכות לקבוע מנהגים לדורות הבאים. נימוקים אלו העירו פולמוסים רבים לאורך השנים, בפרט לאור תקדימים של קביעת מועדי זיכרון גם בדורות אחרונים (כגון יום כ' סיון המוזכר לעיל). לא אכנס במסגרת זאת לפלפול בדברי החזון אי"ש ולסקירת הכתיבה על אודות דבריו. מנגד, אבקש להדגיש את שינוי הנסיבות בין התקופה שבה התבטא לבין זמננו. לעניות דעתי, יש בשוני זה משמעות כבדה לעניין השאלה הכללית של צורת ההנצחה הנדרשת.

בדור ההוא, הסמוך למלחמה, לא היה אולי צורך ולא היה ניתן לעשות פעולות מיוחדות לזכירה, כפי שאומר הרב קליין:

בדור הסמוך למלחמה לא היינו צריכים לעשות פעולות לזכור מעשה עמלק, כי מה שהיה שם לא ישכחו לעולמי עד, הלא המה חקוקים על זרועותינו בבשרנו לנצח, וכל האחרים בין כך לא יבינו. ורק קיימנו זאת בספר, להזכיר לדורות הבאים שהיה גיהנום כזה.

דור זה היה דור אשר "יפה לו השתיקה" כדבריו של החזון אי"ש. כיום, מנגד, ניצולי השואה, האודים המשמשים עדים, מסתלקים מנוף חיינו. זו דרכו של עולם. בימים אלה, צוואתו של הרב קליין לזכור ולהזכיר שבה ועולה מחדש. זיכרון השואה, אירוע בעל משמעות עצומה לנו כיום, הוא חובה קדושה. הנאמנות לעבר, למסורת ולקהילה, מחייבת את הזיכרון.

הדרך למלא את חובת הזיכרון היא זו היהודית המסורתית: סיפור בטקס ובאמירה. בעשורים האחרונים, יום השואה הוא חלון זמן המאפשר לחברה הישראלית עיסוק שיטתי יותר בשואה מזה שמזמנים יתר ימות השנה. מהתכלית האידאולוגית הראשונית שהתגלמה בקביעת התאריך, עם הדגש החזק בנושא התקומה הלאומית, לא נותר היום הרבה. מה שהשתייר בעיקר הוא המועד עצמו. מציאות זו מעניקה הזדמנות לממש את הדברים שכיוון בשעתו כתב "המודיע" אל גדולי ישראל. זהו בראש ובראשונה אתגר של קביעת דרכי הנצחה. אין זו שאלה של ידיעה, אלא של יצירת תודעה שבסופה הנצחה. יצירת התודעה תלויה בערכים הנגזרים מהשואה. המשימה נעשית אקוטית עוד יותר לאור התארגנות חרדית ספונטנית, בעיקר בקרב קבוצות הנוטות לשילוב תעסוקתי או אחר עם החברה הכללית, לכוון אירועי זיכרון "חרדיים". התארגנות זו הולכת וצוברת תאוצה, והיא מבקשת הכוונה ומנהיגות.

משימה זו מונחת לפתחם של גדולי ישראל בימינו, ועליהם לחשוב "על אמצעים להחדרת תודעת היגון והאבל וקביעת מסגרות וכללים להנצחתה בצורה ובתוכן יהודי מקורי". וכאן אין אלא להתבונן במסורת היהודית. דהיינו, לחזור למסורת העשירה שלנו ולאמץ את גישת ההנצחה היהודית. המועד כאמור כבר קיים ואין צורך לחדש חידושים ולקבוע תקנות. כעת נותר להפוך את המועד הזה לכלי שיתמלא בתוכן יהודי מקורי, המבטא את הנאמנות של עם ישראל לזכירת ימות עולם ולהתבוננות בשנות דור ודור.